

1. *Evropské dějepisectví první poloviny 19. století*

NA PŘELOMU 18. A 19. STOLETÍ začíná jak v evropském, tak v českém dějepisectví nová etapa. I když v českých poměrech byl její protiklad k osvícenskému dějepisectví nesrovnatelně mírnější než v rámci evropském a i když u nás pokračovalo v historické produkci osvícenství ještě v prvních desetiletích 19. století, o základní shodě periodizace vývoje české a evropské historiografie nemůžeme pochybovat. Na samém počátku 19. století vyšly totiž Dobrovského historické studie, představující vrchol českého osvícenského kriticismu, po němž už nenásledovalo nic významnějšího; v evropském kontextu doznělo osvícenství jen o málo dříve, na konci 18. století, kdy Herder vydal svůj filosoficko-historický spis, který znamenal, že se po nábězích osvícenského sentimentalismu definitivně ujalo nadvlády nové chápání dějin, zcela odlišné od osvícenského. Rozdíl ve vývojovém rytmu evropského a českého dějepisectví se projevuje až při srovnávání dat vzniku nejpříznačnějších děl nového směru. Zatímco se v Německu objevila v prvním a druhém desetiletí 19. století, u nás vycházela až od třetího desetiletí. Ovšem časově opožděné životní dílo Palackého představuje nejen počátek, ale i největší monument nového dějepisectví, který je současný i souměřitelný s podobnými díly evropské historické vědy, s pracemi Rankeovými nebo Micheletovými. To znamená, že do poloviny 19. století české dějepisectví zhruba vyrovnalo zpoždění vzniklé v české kultuře v 17. a 18. století; uvidíme však, že se od poloviny 19. století (případně od konce padesátých let, která bývají historiky evropského dějepisectví přiřazována k první polovině 19. století) tento časový soulad znovu porušil.

Konec a počátek evropského – a tedy do značné míry i českého osvícenského dějepisectví – lze zhruba vymezit změnami, které se týkají jak úzce metodické stránky historického studia, tak jeho filosofických a teoretických základů. Pokud se týče odborné úrovně, je nejdůležitější, že po nábězích, které přinesl při studiu textů humanismus a učený analytický dějzpyt 17. a 18. století, byly na počátku 19. století vypracovány přísné zásady historické metody, tedy vědecké kritiky pramenů a jejich interpretace. Ty se staly základem

a podstatou historikovy práce od té doby natrvalo. Od počátku první poloviny 19. století přestalo být za historii považováno pouhé psaní na historické náměty a pouhé subjektivní uvažování nad historií, a začala být za ni pokládána jen metodická práce, vycházející z analýzy pramenů a řízená přesnými pravidly.

Ohniskem takové metodické práce bylo v první polovině století Německo, kde byly zásady historické kritiky vypracovány velmi soustavně. Téměř po celé 19. století byla německá historická věda téměř synonymem historické vědy. Anglie, Francie nebo jiné země se sice mohly vykákat vynikajícími osobnostmi historiků, ne však podobným množstvím profesionálních badatelů, dovádějících soustavně a objektivizované studium dějin stále k větší přesnosti. Z této přitažlivosti německé historiografie vplynuly některé negativní důsledky jak pro evropské dějepisectví, které se od Němců učilo, tak pro německou vědu samotnou. Nejdříve vzniklo nebezpečí, že historická věda nabude zprvu konzervativního a potom nacionálně propagačního charakteru, tak jak vycházel z poměrů v německé společnosti 19. století. Později se pak ukázalo, že přílišné dodržování tradice historické vědy jen jako kritiky a interpretace textů a jako zjišťování přesných dat, jmen a událostí z písemných pramenů uzavíralo německou historiografii vůči proudům, přicházejícím z ostatních společenských věd, především z ekonomie a sociologie. V první polovině 19. století však toto nebezpečí ještě akutní nebylo a německé university byly právem místy, kam se obraceli pro vzdělání historikové ostatní Evropy. Tato evropská recepce je pro historika dějepisectví mezníkem periodizačním: dějepisectví druhé poloviny 19. století začalo tenkrát, když se systematické a metodické studium dějin stalo pevnou součástí universitní výchovy a když se historie stala odbornou, akademickou disciplínou organizovanou podobně jako jiné vědy.

Počátek proměny spadá do doby, kdy se dostala k plné platnosti ta orientace teoretického myšlení i světového názoru, jejíž zárodky se objevovaly už v osvícenství a která působila nakonec i mimo historickou vědu. Nazýváme ji historismem a byla v protívě k osvícenskému naturalismu. V osvícenské filosofii byla totiž skutečnost – jak přírodní, tak společenská – považována za výsledek působení základních, trvale daných a stabilních principů, za něco v podstatě statického, co lze racionálně postihnout po odhlédnutí od individuálních a vlastně nahodilých vnějších rysů a po jejich redukcii na trvalé konstanty. Proti tomu byly základními pojmy historismu myšlenky individuality a dynamičnosti jako hlavních kvalit skutečnosti.

Oblastí, kde se nejlépe ukazovalo, že skutečnost je ve své podstatě především nekonečným bohatstvím tvarů a obsahů a jejich neustálou tvorbou, byl svět kultury, dílo člověka a jeho ducha, nedeterminovaného a nepodrobeného mechanické zákonitosti přírodní povahy, na kterou se odvolávali osvícenci. Klíč k poznání skutečnosti nepodává podle historismu příroda, ale dějiny, protože v historii se mnohost, diferencovanost a neuzavřenost skutečnosti a dění projevuje nejplněji. A protože skutečnost nelze převést na několik abstraktních zákonů, je třeba respektovat její individualitu, je třeba se do ní vmyslit, vcítit, je třeba jí citlivě porozumět.

Historická věda počínajícího se 19. století se ovšem nerozplynula v intuitivním, iracionálním, takřka uměleckém poznávání minulosti z jejího vnitřního obsahu samotného. Avšak v základě odborné vědy bylo přesvědčení o minulosti jako živé skutečnosti, přerůstající do přítomnosti a určující její povahu, o minulosti, kterou nesmí historik posuzovat na základě měřítek daných přítomností, ale kterou musí respektovat a považovat za stejně hodnotnou ve všech jejích projevech. Na počátku té vývojové fáze evropské historiografie, která začíná s 19. stoletím, stojí tedy vznik historismu jako metodologického principu. Její konec vyznačuje vznik pozitivismu a marxismu jako myšlenkových systémů, které podávaly různý univerzalistický výklad historické dynamiky a vyvozovaly ze svého pojetí důsledky pro povahu historického studia. I když působení těchto teorií bylo rozdílné, ani jedna z nich souvislost s historismem nepřerušila.

Nehledě na spojující metodologický princip historismu je jednotná charakteristika evropského dějepisectví první poloviny 19. století těžší, než tomu bylo v předchozím osvícenském období. V 18. století vyzářovala osvícenská ideologie z jednoho centra a přesto, že se adaptovala vzhledem k prostředí, kam pronikala, měla v celé Evropě identické rysy. To platilo ve značné míře i o dějepisectví. Od počátku 19. století byla situace jiná. V měšťanské společnosti se stala i historická věda záležitostí širokého okruhu čtenářů i badatelů, a to ve většině evropských zemí i ve Spojených státech. Její vývoj se diferencoval podle toho, jak se v různém prostředí udržovaly staré tradice osvícenského myšlení, jak se v nových společenských poměrech vytvářel jiný typ myšlení, jak přibývalo badatelských center a historiků, spojených se životem svých národních společností. Tato spjatost byla větší než kdy dříve, a tak většina historiků, kteří jsou ve svých zemích považováni za největší představitele národní myšlenky, působila právě v první polovině 19. století. Podstatnějším rysem a pravou konstantou tohoto dějepisectví byla ovšem jeho angažovanost v do-

a podstatou historikovy práce od té doby natrvalo. Od počátku první poloviny 19. století přestalo být za historii považováno pouhé psaní na historické náměty a pouhé subjektivní uvažování nad historií, a začala být za ni pokládána jen metodická práce, vycházející z analýzy pramenů a řízená přesnými pravidly.

Ohniskem takové metodické práce bylo v první polovině století Německo, kde byly zásady historické kritiky vypracovány velmi soustavně. Téměř po celé 19. století byla německá historická věda téměř synonymem historické vědy. Anglie, Francie nebo jiné země se sice mohly vykákat vynikajícími osobnostmi historiků, ne však podobným množstvím profesionálních badatelů, dovádějících soustavně a objektivizované studium dějin stále k větší přesnosti. Z této přitažlivosti německé historiografie vplynuly některé negativní důsledky jak pro evropské dějepisectví, které se od Němců učilo, tak pro německou vědu samotnou. Nejdříve vzniklo nebezpečí, že historická věda nabude zprvu konzervativního a potom nacionálně propagačního charakteru, tak jak vycházel z poměrů v německé společnosti 19. století. Později se pak ukázalo, že přílišné dodržování tradice historické vědy jen jako kritiky a interpretace textů a jako zjišťování přesných dat, jmen a událostí z písemných pramenů uzavíralo německou historiografii vůči proudům, přicházejícím z ostatních společenských věd, především z ekonomie a sociologie. V první polovině 19. století však toto nebezpečí ještě akutní nebylo a německé university byly právem místy, kam se obraceli pro vzdělání historikové ostatní Evropy. Tato evropská recepce je pro historika dějepisectví mezníkem periodizačním: dějepisectví druhé poloviny 19. století začalo tenkrát, když se systematické a metodické studium dějin stalo pevnou součástí universitní výchovy a když se historie stala odbornou, akademickou disciplínou organizovanou podobně jako jiné vědy.

Počátek proměny spadá do doby, kdy se dostala k plné platnosti ta orientace teoretického myšlení i světového názoru, jejíž zárodky se objevovaly už v osvícenství a která působila nakonec i mimo historickou vědu. Nazýváme ji historismem a byla v protívě k osvícenskému naturalismu. V osvícenské filosofii byla totiž skutečnost – jak přírodní, tak společenská – považována za výsledek působení základních, trvale daných a stabilních principů, za něco v podstatě statického, co lze racionálně postihnout po odhlédnutí od individuálních a vlastně nahodilých vnějších rysů a po jejich redukci na trvalé konstanty. Proti tomu byly základními pojmy historismu myšlenky individuality a dynamičnosti jako hlavních kvalit skutečnosti.

Oblastí, kde se nejlépe ukazovalo, že skutečnost je ve své podstatě především nekonečným bohatstvím tvarů a obsahů a jejich neustálou tvorbou, byl svět kultury, dílo člověka a jeho ducha, nedeterminovaného a nepodrobeného mechanické zákonitosti přírodní povahy, na kterou se odvolávali osvícenci. Klíč k poznání skutečnosti nepodává podle historismu příroda, ale dějiny, protože v historii se mnohost, diferencovanost a neuzavřenost skutečnosti a dění projevuje nejplněji. A protože skutečnost nelze převést na několik abstraktních zákonů, je třeba respektovat její individualitu, je třeba se do ní vmyslit, vcítit, je třeba jí citlivě porozumět.

Historická věda počínajícího se 19. století se ovšem nerozplynula v intuitivním, iracionálním, takřka uměleckém poznávání minulosti z jejího vnitřního obsahu samotného. Avšak v základě odborné vědy bylo přesvědčení o minulosti jako živé skutečnosti, přerůstající do přítomnosti a určující její povahu, o minulosti, kterou nesmí historik posuzovat na základě měřítek daných přítomností, ale kterou musí respektovat a považovat za stejně hodnotnou ve všech jejích projevech. Na počátku té vývojové fáze evropské historiografie, která začíná s 19. stoletím, stojí tedy vznik historismu jako metodologického principu. Její konec vyznačuje vznik pozitivismu a marxismu jako myšlenkových systémů, které podávaly různý univerzalistický výklad historické dynamiky a vyvozovaly ze svého pojetí důsledky pro povahu historického studia. I když působení těchto teorií bylo rozdílné, ani jedna z nich souvislost s historismem nepřerušila.

Nehledě na spojující metodologický princip historismu je jednotná charakteristika evropského dějepisectví první poloviny 19. století těžší, než tomu bylo v předchozím osvícenském období. V 18. století vyzářovala osvícenská ideologie z jednoho centra a přesto, že se adaptovala vzhledem k prostředí, kam pronikala, měla v celé Evropě identické rysy. To platilo ve značné míře i o dějepisectví. Od počátku 19. století byla situace jiná. V měšťanské společnosti se stala i historická věda záležitostí širokého okruhu čtenářů i badatelů, a to ve většině evropských zemí i ve Spojených státech. Její vývoj se diferencoval podle toho, jak se v různém prostředí udržovaly staré tradice osvícenského myšlení, jak se v nových společenských poměrech vytvářel jiný typ myšlení, jak přibývalo badatelských center a historiků, spojených se životem svých národních společností. Tato spjatost byla větší než kdy dříve, a tak většina historiků, kteří jsou ve svých zemích považováni za největší představitele národní myšlenky, působila právě v první polovině 19. století. Podstatnějším rysem a pravou konstantou tohoto dějepisectví byla ovšem jeho angažovanost v do-

bových společenských hnutí vůbec. Ideologie konzervativního pro-revolučního nacionalismu stejně jako liberalismu před polovinou 19. století měla v tehdejší historiografii nejen uznávané mluvčí, ale také spolutvůrce, kteří často jak osobně, tak vědeckým dílem zasahovali do aktivní politiky. Druhou konstantou dobového dějepisectví byl neustálý pokrok historické metody, její rostoucí odbornost, postupující profesionalizace historického bádání. Na pozadí těchto společných rysů rozeznáme v evropském dějepisectví první poloviny 19. století několik diferencovaných skupin a proudů historického myšlení a bádání. V některých případech postupovaly za sebou, v jiných byla jejich existence vázána na určité teritoriální prostředí, nejčastěji se však jejich působení v čase a prostoru prolínalo.

Nejzřetelnější byl předěl mezi osvícenskou historiografií a povahou dějepisectví, které po ní následovalo. Po osvícenském kultu rozumu a abstraktně univerzalistickém chápání člověka a společnosti se dostavila prudká reakce, splývající z velké části s romantismem. Porevoluční, restaurační a konzervativní myšlení, stejně jako nová revoluční generace třicátých a čtyřicátých let, vystoupily s programem zdůrazňujícím individualitu dobovou i osobní. Viděly v rozmanitosti skutečnosti pozitivní hodnotu a v jejím vystižení hlavní úkol vědy i umění. Proti jednostranné osvícenské redukci člověka na rozum docenil romantismus duši a ducha národů, jež se v dobovém hodnocení dostaly opět nad pojem lidstva. Stejně rehabilitovala romantika cit a fantazii a obecně iracionální složky v člověku i v dějinách. Pod vlivem preromantického a romantického názoru se historie měnila z osvícenské filosofické analýzy v barvitou a poetickou rekonstrukci minulých epoch, v evokaci jejich osobitosti a malebnosti.

Předzvěstí nového pohledu na minulost a nové představy o tom, co je podstatou historie, byl už v osvícenství Rousseau. Avšak v historickém myšlení byl rozhodný obrat spojen až s dílem Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803). Zejména národy střední a východní Evropy, jejichž dějiny bylo těžko zahrnout do osvícenských koncepcí, našly v Herderově učení o duchu národů, vyvíjejících se od ideálního (a Herderem idealizovaného) přírodního stavu k humanitě možnost vylíčit vlastní historii od báječných počátků až po přítomnost jako souvislé pásmo vedoucí do jasné budoucnosti. Herderův optimistický a povzbuzující názor na povahu dějin je uložen především v *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791). Dílo vykazuje shody s teologickým pojetím dějin i osvícenskou filosofií, ale na rozdíl od nich vykládá dějiny jako vývoj v zásadě neuzavřený a jako dílo v podstatě iracionálních sil duchové povahy.

Taková zřetelná opozice proti osvícenskému racionalistickému chápání člověka, společnosti a dějin a takové pozitivní zhodnocení minulosti byly východiskem několika nových postojů k minulosti a několika různých typů historiografie. V nejvyhraněnějším protikladu k osvícenskému akcentování racionálních a přirozeněprávních principů, určujících bytí společnosti byl konzervativní romantismus, ideologie spojená těsně s protirevolučními a potom restauračními společenskými hnutími. Zatímco osvícenští myslitelé kladli vrchol dějin do přítomnosti, kdy na troskách neodůvodnitelných tradic a privilegií vznikl nový, rozumný řád, obrátili se konzervativní myslitelé proti revolučním experimentům. Zachování dědictví minulosti a starého řádu považovali za záruku organického trvání spořádaných lidských společností a platnosti pozitivních hodnot. Zejména ve vzdálené národní minulosti nacházeli příklad pro přítomnost a počátek cesty do budoucnosti, která nepatří neurčitému lidstvu, ale jednotlivým národům, zachovávajícím si svou svéráznost a představujícím jednu z hlavních historických skutečností. Takové vysoké hodnocení národa a národního státu se stalo jedním z podstatných znaků dějepisectví 19. století.

Jednostranný kult národa a národní minulosti nebyl ještě obsažen v primární formulaci protirevolučního konzervatismu, v *Reflexions on the Revolution in France* (1790) od Edmunda Burka (1729–1797). Rozvinul se však v německé vědě, hlavně v historii středověkého práva, která se stala zvláště důležitým oborem historického studia. Karl Friedrich Savigny (1779–1861) působil jak prací *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter* (1815–1831) o vlivu římského práva na středověké instituce, tak vyjádřením svého přesvědčení o právu jako nikoliv díle rozumu, ale jako výronu lidového, respektive národního ducha. Strízlivější a pro další bádání plodnější pojetí práva jako jevu spjatého s celkem společenského života vypracoval v *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte* (1808–1823) Karl Friedrich Eichhorn (1781–1854). Ve většině případů bylo takové uvažování doprovázeno respektem k zásadám historicko-filologické kritiky, která se v souběhu Německu úspěšně rozvíjela. V prostředí, kde podobné metodické pokroky nebyly, vznikala na této konzervativní ideologické základně ještě dlouho do poloviny století jen působivá díla o hodnotách víc literárních než vědeckých. Ta však refletovala konzervativní a individualistické pojmání historie často pregnantněji než díla odborná a vykonávala silný vliv na dobové mínění a dobovou kulturu. Typickým tvůrcem takových děl byl Thomas Carlyle (1795–1881), autor díla *The French Revolution. A History* (1837) a úvah *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* (1841).

V zemích jako Anglie a Francie, kde k z odbornění a profesionalizaci historického studia docházelo pozvolna, projevoval se změněný vztah k minulosti nejdříve v umělecké literatuře, v níž získala ústřední postavení historická tematika. Historický román se stal vlivným literárním druhem s působením i mimouměleckým. V umělecké literatuře byl citový vztah k exotické minulosti, zejména středověkému křesťanství, vyjádřen klasickou formou a s mimořádnou účinností François-René Chateaubriandem (1768–1848), jehož *Le Génie du Christianisme* (1802) zachytil podstatu sentimentálního, estetického a konzervativního postoje k dějinám.

Velmi blízko k literárním formulacím dobového historického myšlení měla jedna větev francouzského dějepisectví, jež s menším respektem k odborným zásadám považovala za svůj úkol vystižení dobového koloritu minulých příběhů, vypravovaných se smyslem pro dramatickост podání. Malebné pohledy na minulost byly doprovázeny exkursy o některých problémech politických, etických, filosofických. Orientace této produkce byla spíš liberalistická než konzervativní. Proto tato historiografie tvoří přechod od osvícenství k liberalismu a revolučnímu republikanismu poloviny 19. století.

Mnohosvazková díla Jean-Charles Léonarda Simonde, zvaného Sismondi (1773–1842), například *Histoire des républiques italiennes du moyen âge* (1807–1818) nebo *Histoire des Français* (1821–1842) ukazují i to, že filosofické dějepisectví ustupovalo ryze vyprávěcímu, naračnímu. Vrchol této barvitě historie, konkurující svým posláním historickému románu, znamená Prosper de Barante (1782–1866). V jeho *Histoire des Ducs de Bourgogne de la maison de Valois 1364–1477* (1824–1826) je distance vůči osvícenskému líčení dějin největší.

Augustin Thierry (1795–1856), autor dvou proslulých historických děl – *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* (1825) a *Récits des temps mérovingiens* (1840) – naplnil narační dějepisectví barvitých detailů novým obsahem. Stalo se historií národních a lidových mas, ztotožněných s nižšími společenskými vrstvami, a historií zápasů společenských skupin diferencovaných i národnostně. Odras sociální reality, ovládané vzestupem evropské buržoazie, pronikal do děl takřka všech historiků doby a spoluurčoval jejich koncepci dějinného procesu. Přitlumený byl tento reflex u velkých reprezentativních dějepisců, kteří se obraceli k celému národnímu kolektivu, ztotožňovanému konec konců s lidem a měšťanstvem a podávali mu s dramatickým vylíčením národní minulosti i vizionářský obraz přítomnosti a budoucnosti.

Nejméně výrazně se vědomí o sociální diferenciaci národní společnosti projevovalo v dílech historiků národů, zápasících s problémem pouhé existence a uchování svébytnosti. Vlastenecký patos a idealizace minulosti vyznačují práce polského protějšku Palackého, Joachima Lelewela (1786–1861), jejichž myšlenkové jádro obsahují *Considérations sur l'état politique de l'ancienne Pologne et sur l'histoire de son peuple* (1844). Volný soubor *Polska, dzieje i rzeczy jej* (1854–1868) obsahuje svod Lelewelova rozsáhlého, mnohostranného a demokratickým duchem prosyceného díla, jehož autor byl nejen největším polským historikem, ale i aktivním činitelem v zápase svého národa i demokratické Evropy. Vlastenecké zaujetí a poslání charakterizovalo i díla Itallů Cesara Cantu (1807–1895) a Michele Amariho (1806–1889). Zakladatel ruského nového dějepisectví Nikolaj Michajlovič Karamzin (1766–1826) se lišil svým stále více konzervativním smýšlením od romantických a liberálních historiků své doby. Přesto však jeho dílo *Istorija gosudarstva rossijskogo* (1816–1829) znamenalo epochu. Učinilo už pro svoje jazykové a stylistické novátorství obraz ruských dějin součástí společenského vědomí širší ruské veřejnosti. Především však jeho látkové bohatství vyčerpané z pramenů bylo převratem v poznání národních dějin. Nejradikálnější a nejdemokratičtější byla politická orientace nacionalismu u Julese Micheleta (1798–1874), jenž jako mnoho historiků své doby doplňoval poznání historika vstupem do politické praxe. Jeho *Histoire de France* (1833–1861) je mimořádným dílem tím, že se v oddílech, věnovaných obdobím velkého vzepětí národní energie, historikova intuice a jeho schopnost lyrického malíře i dramatického vypravěče spojila k jedinečně živé a strhující evokaci minulosti národního kolektivu. To zachovává celku díla hodnotu přes to, že Micheletově myšlenkové naléhavosti, tvárné schopnosti a širce erudice neodpovídala jeho objektivita.

Obdobně jako bylo západoevropské dějepisectví v osvícenství na rozdíl od střeoevropského filosofičtější, tak se v první polovině 19. století sbližovalo s konkrétními politickými proudy, jmenovitě měšťanským liberalismem, opozičním jak vůči porevoluční restauraci, tak vůči radikálně demokratickým proudům. Liberalistická orientace pronikala ve zmírněné formě i do dějepisectví střeoevropského a výchoevropského, kde však prvořadým problémem nebyl ještě vztah protikladných společenských vrstev a tříd, ale sama politická existence nediferencovaného národa. To pronikání bylo proto tím intenzivnější, čím víc se blížil rok 1848.

Politizace jednoho proudu západoevropského dějepisectví se projevovala navenek politickou angažovaností vůdčích historiků. V jejich

vědeckém díle se manifestovala volbou historické tematiky, objevením nových historických skutečností a jinými hodnotícími hledisky. Námětem, při jehož zpracování se ideologická a metodologická diference projevovala velmi zřetelně, byla francouzská revoluce a revoluce vůbec. Její první vědeckou apologii napsal **François Auguste Mignet** (1796–1884) v *Histoire de la Révolution Française* (1824), jejíž znalost pronikla i do českého prostředí. Rozsahem, vědeckou úrovní a mimovědeckou působností vyniklo dílo **Adolpha Thierse** (1797–1877), věnované jednak revoluci samé – *Histoire de la révolution française* (1823–1827), jednak období porevolučního – *Histoire du Consulat et de l'Empire* (1845–1862). Snaha o co nejuplněnější heuristiku a dokumentaci a střízlivá kritičnost jsou v nich v rovnováze s literární poutavostí a zřejmou politickou tendenčností.

Nejhlubší smysl pro filosofickou generalizaci a zároveň chápání historického poznání jako prostředku k získání orientace v přítomnosti měl **François Guizot** (1787–1874). Pro svůj sklon k abstraktní spekulaci, schematickému pojetí historického procesu a odtaziťost stylu nepůsobil na čtenářské publikum. Pro utváření dobových názorů na podstatu politického života, na povahu společnosti v dějinách však znamenala jeho díla hodně. V *Histoire de la révolution d'Angleterre* (1827–1828) převažoval ještě záměr osvětlit pomocí historie aktuální problémy, v *Histoire générale de la civilisation en Europe* (1828) a *Histoire de la civilisation en France* (1830) se ptá přímo po principech, určujících vývoj společnosti a jejích institucí. I když se ve své filosofii dějin dával ovlivňovat svým liberalistickým a protestantským světovým názorem a vidí podstatu civilizace ve skutečnostech duchových, nezabránilo mu to v poznání o rozhodujícím vlivu, který má na průběh dějin konflikt společenských tříd.

Z prolnutí politického liberalismu, hrdého na vlastní přítomnost, a smyslu pro harmonickou epickou i esejistickou formu vzniklo dílo nejpopulárnějšího anglického historika 19. století, **Thomase Babingtona Macaulaye** (1800–1859). V jeho drobných portrétech, stejně jako v hlavním díle *History of England from the accession of James II* (1849–1861), dominuje skvělé vyprávění a názorné líčení nad analýzou a objektivní interpretací dějin. Dílo **George Grot** (1794–1871) *History of Greece* (1846–1856) zas ukázalo, jak nadměrné zdůraznění ideologických prvků historického díla vede k snížení jeho kvalit odborných a formálních. Od anglického dějepiscetví se teprve postupně emancipovala historiografie na půdě Spojených států. Liberální protestantismus zůstával dlouho ideovým poutem s Evropou, podobně jako vědecké vyrovnávání se s his-

torickými svazky americko-britskými a americko-španělskými. *History of the United States* (1834–1874) od **Georga Bancrofta** (1800–1891) a velká vyprávěcká díla **Williama Hicklinga Prescottta** (1796–1859) ukazují jak tyto souvislosti, tak i příklon ke zkoumání dějin kontinentu před vznikem Spojených států.

Méně výrazné analogie k politizujícím liberálním historikům francouzským najdeme v Německu. Teprve naše doba docenjuje práce **Karla Rottecka** (1775–1840) a **Georga Gottfrieda Gervina** (1805–1871). Přesto, že ani Rotteck ani Gervinus nepodali mimořádné vědecké výkony, ukazuje se, že jejich opozice proti duchu i praxi německé historické školy a pozitivní důraz na ideu pokroku jako nosného motivu v dějinách poskytovaly nevyužitou možnost jako překonat metodologický i světonázorový konzervatismus německé oficiální historické vědy.

Tato hlavní linie německého historického myšlení domyslně zásady historismu o minulosti jako neuzavřeném, dynamickém, na žádnou obecnou zákonitost nepřevoditelném proudu individualizovaných a nedeterminovaných skutečností pro praxi historiků. Dospěla k názoru, že intuitivní porozumění minulosti předpokládá co nejpresnější poznání dílčích historických faktů, tak jak o nich podává svědectví historický pramen především písemné povahy. Poznání minulosti je poznáním jednotlivých faktů, ne obecného řádu vládnoucího dějinám. Protože základní kategorií a nejvyšším ztělesněním historického ducha jsou dějiny státu, koncentrovala se minuciózní historicko-filologická kritika na precizní zjišťování faktů z oblasti dějin politických a diplomatických, a to především středověkých. Prameny, v nichž takové fakty byly obsaženy, byly vydávány v monumentálních edicích, při nichž se třibily metody historické kritiky a kolem nichž se koncentrovala badatelská práce na desetiletí. Přesně poznány a od všech deformujících nánosů tradice, nedoložených domněnek, literárního podání, fantazie očistěný dílčí fakt, doložený v pramenu, se stal hlavním cílem historikova snažení. Jen filosofické vzdělání vůdčích historiků bránilo až do poloviny 19. století, aby zmizelo povědomí o tom, že se v těchto jednotlivých faktech projevuje podstata dějin a ducha a že historik je nepoznává jen pro ně samé.

Tématem, kde dosavadní úsilí kritiky, počínaje humanismem, umožňovalo jít nejsnadněji ad fontes, kde bylo možno využít metod kritiky hodnověrnosti pramenů, jejich vzájemného vztahu, a kde legendární a básnický nános byl nejvidentnější, byly dějiny klasického starověku. Na počátku vývoje odborného a přísně metodického

historického bádání stojí proto historik antiky, Barthold Georg Niebuhr (1776–1831). V jeho *Römische Geschichte* (1811–1812) je podán nejen objektivní výklad nejstarších římských dějin, ale také důkaz, že k jeho dosažení nestačí jen racionalistická kritika dosavadního podání, ale že je třeba obrátit se k autentickému dokladovému materiálu a na základě systematické kritiky původních svědectví vytvořit pozitivní obraz minulosti. V jeho podnětech pokračovali už i při zpracování německého materiálu zakladatelé německé právní historie. Institucionální základnou kritického bádání o německých dějinách se stala *Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte* založená z podnětu Karla Steina. Výsledkem velkorysého organizačního úsilí, při němž se spojoval zájem o rozvoj vědy se zánícením německých vlastenců, chtějících oslavit národní minulost, bylo roku 1826 vydání prvního svazku *Monumenta Germaniae historica*, obsahujícího narační prameny karolinské doby, po němž šla dlouhá řada edicí pramenů různých kategorií. Monumentální edice představovala vzor a normu pro obdobné práce i mimo Německo a byla místem výchovy celých generací badatelů. Shrnovala v sobě tradici vědeckých snah jdoucích od humanismu přes učené dějepisce až do pozdního 19. století.

Z historismu jako světového názoru a zvláštního přístupu ke skutečnosti i z profesionálních pokroků vyšel největší dějepisec německé historické školy první poloviny 19. století, Leopold Ranke (1795–1886). Na dlouhou dobu kanonizoval typ historiografie, která chce být maximálně objektivní, respektuje fakt v pramenech doložitelný, odmítá jakýkoliv generalizující výklad dějin a usiluje o harmonické podání. Ranke ukázal, že metoda historické kritiky, vypracovaná při studiu starověku a středověku, je použitelná i při studiu dějin novověkých. Rankovo přesvědčení o státu jako ztělesnění dějinných sil a o zahraniční politice jako hlavní oblasti historické aktivity znamenalo nejen to, že jeho vlastní dílo počínaje *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494–1525* (1824) je věnováno politickým a mezinárodním dějinám, ale že v německém dějepisce až do 20. století zůstával smysl pro historičnost faktů z jiných oblastí než z dějin politiky málo rozvinut. Tuto jednostrannost svého pojetí překonal Ranke nejdokonaleji v klasickém díle dějepisce 19. století *Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im XVI. und XVII. Jahrhundert* (1834–1836).

Úloha systematicky shrnout metodologické zásady německé historické školy připadla Johannu Gustavu Droysenovi (1808–1884). V jeho nejvýznamnějším díle *Geschichte der preussischen Politik*

(1855–1886) se ukázalo, jak se historiografie, orientovaná výlučně k historii státu, stává při vši vědecké objektivitě prostředkem politické argumentace. Droysen tak zahájil řadu německých historiků, kteří od druhé poloviny 19. století hluboko do 20. století stavěli historickou vědu do služeb státního zájmu.

V těsné souvislosti s německým filosofickým myšlením vznikly dva ze tří ideových systémů, které působily nejhluběji na historické myšlení 19. století. Zatímco však filosofie Georga Wilhelma Friedricha Hegela (1770–1831) ovlivňovala dějepisce nejvíce do poloviny 19. století, projevil se působení marxismu v odborné vědě významněji až na konci 19. století, i když první shrnutí názorů Karla Marxe (1818–1883) a Friedricha Engelse (1820–1895) na pojetí dějin je obsaženo v *Manifestu komunistické strany* roku 1848. Jeho uveřejnění předcházela řada Marxových teoretických studií. Dokumentovaly Marxův postupný rozchod s Hegelovou idealistickou filosofií a jeho prohlubující se přesvědčení, že je nutno spojit filosofické uvažování o společnosti s hnutím společenských tříd, konkrétně proletariátu. Marx si do té doby plně osvojil výsledky a metody vrcholného německého teoretického myšlení. Postavil je na reálný základ tím, že pochopil nezbytnost vidět problémy bytí člověka v jeho podmíněnosti ekonomickou strukturou společnosti a z ní vyplývajícími společenskými vztahy. Tak si otevřel cestu k formulaci materialistického pojetí dějin s jeho dvěma ústředními problémy – dialektikou vývojového procesu a determinující úlohou ekonomické základny. Ke klasické formulaci tohoto pojetí dospěl Marx ve spise *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (1859). Přes všechny zásadní protiklad mezi materialistickou a idealistickou filosofickou soustavou byl jim z hlediska dějin historického myšlení společný rys, totiž snaha zahlédnout za dílčími historickými fakty základní principy historického procesu a na jejich základě vytvořit jednotný výklad dějin. V bezprostřední budoucnosti se však v praxi dějepisné vědy ukázalo vlivnější než hegelianismus nebo marxismus zjednodušené pojetí filosofického pozitivismu. Ačkoli ve formulaci dějin, v historické vědě z něho vznikl názor, který byl v souladu s učením německé historické školy o jedinečných historických faktech jako základu i cíli historického poznání: názor o historii jako v zásadě popisné a nehodnotící vědě, nemající nic společného s filosofickými úvahami. Důsledky z tohoto teoretického názoru se plně projevíly v druhé polovině 19. století pod programem tzv. pozitivistické historiografie.

1. *Evropské dějepisectví druhé poloviny 19. století*

OBDOBÍ DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ trvalo v dějinách dějepisectví prakticky jen tři nebo čtyři desetiletí. Začalo na přelomu padesátých a šedesátých let, kdy se ustálila a obecně rozšířila rigorózní metoda odborného historického studia, tj. kritiky pramenů, vypracovaná na počátku 19. století, kdy našla i své filosofické zdůvodnění ve svérázné adaptaci některých myšlenek filosofického pozitivismu. Uzavřelo se ještě před sklonkem století, protože už v devadesátých letech se ohlásily vážné výhrady proti oficiální představě, že historie je věda bez vážnějších noetických problémů a že jejím posláním je zjišťování a reprodukce historických faktů, tak jak k nim historik dospívá na základě analýzy pramenů, v nichž jsou tato fakta objektivně dána.

Přesto, že historiky tohoto období dělily velké světonázorové a politické rozdíly, bylo jejich metodologické východisko totožné. Opíralo se o přesvědčení, že historiografie je objektivní disciplína, jejíž postupy jsou obdobné postupům v přírodních vědách. Nebylo pochybností o tom, že historické poznání není věcí intuice a literárního nadání, jak soudili romantikové, ale záležitostí systematické práce s prameny, jejichž údaje historik registruje, třídí, podrobuje kritice, uvádí do kauzálních vztahů textových i věcných, aby na závěr dospěl k pozitivnímu a domněle definitivnímu zjištění toho, jak se věci vlastně udály. Průkaznost zjištěných faktů byla podle mínění naprosté většiny historiků taková, že úlohou dějepisce bylo vlastně jen skládat obraz minulosti z nalézáných a odkrývaných faktů v celek. Byli si jisti, že konečná rekonstrukce minulosti nemůže být v zásadě ovlivněna stanoviskem historika. Věřili, že jakékoliv hodnocení historických faktů z jiného hlediska než jejich věrohodnosti vnáší do historikovy práce subjektivní moment, který je neslučitelný s postulátem vědecké objektivity. Ideálním vztahem jim byla chladná, nezúčastněná distance dějepisce, který se má co nejvíce podobat přírodovědci, zaznamenávajícímu bez osobního vztahu výsledky svého měření a svých experimentů.

Toto pojetí historikovy práce, měnící ji v konečných důsledcích v sestavování mozaiky z neúnavně zjišťovaných faktů, souviselo

s vlastní pozitivistickou filosofií jen zčásti. V díle Augusta Comta nebo Herberta Spencera byl pozitivismus soustavou názorů, představující – při všem odporu vůči metafyzice a spekulaci jdoucí nad okruh empiricky ověřitelných skutečností – také filosofií dějin, teoretickou koncepci o vývoji lidstva od mýtického myšlení k racionalitě. Styčné body s pozitivistickou filosofií měla ovšem historiografie druhé poloviny 19. století v tom, jak odmítala moralizování, etizování a hodnocení vůbec. S pozitivistickou filosofií ji sblížovala i snaha vybudovat metodologii duchových, společenských věd podle příkladu přírodních věd, zvláště exaktních disciplín. Ty představovaly pro pozitivisty vzor vědy vůbec. Při hledání pozitivistických rysů v historiografii nelze však zapomínat, že tendence k proměně historiografie ve vědu ryze nehodnotící, v pouhou deskripci korektně poznaných faktů, jak jsou dány v pramenech, je už starého data. Sahá nejen k pozitivismu, ale i k historické škole počátku 19. století a k učeným dějepiscům 17. a 18. století.

Historická věda druhé poloviny 19. století s sebou přinášela nepochybně další zjemnění, zpřesnění a usoustavnění historikova řemesla. Měla však za následek i nebezpečný sklon k samoúčelné akribii, k přebujení analýzy problémů a faktů velmi okrajových a bezvýznamných, k odtrhování historického poznání od současného života, k jeho přeměně v akademickou disciplínu a v sběratelství hotových a atomizovaných faktů. Vyvolávala iluzi, že stačí tyto fakty jen v úplnosti shromáždit, aby se mechanicky složily ve výsledný obraz minulosti. Ten byl pokládán za tak definitivní a nezávislý na názoru historikovu, že bylo třeba vysvětlit, proč v dějinách historické vědy měla minulost u různých historiků tak rozdílnou podobu. Příčina byla shledávána v tom, že dějepisci minulosti neovládali metodu historického studia dost přesně. O možnosti, že táž historická metoda může stát ve službách různého pojetí minulosti, uvažovali dějepisci druhé poloviny 19. století jen výjimečně.

Dějepisectví, hlásící se k zjednodušenému pozitivismu, tj. empirické popisnosti, vyhýbající se hodnotícím závěrům a jakékoliv obecnější reflexi o dějinách a dějepיסectví, poskytovalo velké možnosti badatelům, kteří viděli cíl své práce v detailních analýzách. Vzrostl počet profesionálních historiků, působících v universitních institucích a v archivech, vzrostlo i kvantum publikací. Množství poznatků, které se postupně nahromadilo, bylo imponující a slouží historikům dodnes. Dějepisci, kteří takto pokračovali v linii odborné, faktograficky zaměřené historiografie, nespojující se s žádným filosofickým nebo politickým učením, byli v naprosté převaze nad

autory historických děl, která explicitně tlumočila pozitivistickou filosofií a filosofií dějin. Ta měla naopak málo společného s pozitivistickou historickou metodou. Proto mluví někteří historikové dějepיסectví o dvojím pozitivismu v historické vědě. Filologickým pozitivismem označují ideologicky a filosoficky naprosto bezbarvé a neutrální studium dějin, vyčerpávající se detailní a minuciózní registrací a analýzou empirických, tj. v písemných pramenech přímo obsažených faktů. Pozitivismem filosofickým jmenují ten směr historického myšlení, pro nějž bylo hlavním posláním dějepיסectví nastínit vývoj lidstva v období k evolučnímu schématu typickému pro dobou přírodovědy, zejména biologií. Jen ve filosofickém pozitivismu docházelo ke sblížení koncepcí historického a přírodního procesu a vznikal názor, že v dějinách nemá rozhodující význam individuální fakt svobodné lidské vůle, ale nadosobní, hromadná, kvantifikovatelná skutečnost sociální, ekonomická, geografická, biologická. A právě v této historiografii filosofického pozitivismu se ukázalo, že nerespektování tradičních a elementárních postupů historické metody vede i při značné filosofické erudici k subjektivnímu zkruslení obrazu minulosti.

Jeden z hlavních tvůrců pozitivistické filosofie, Hyppolite Taine (1828–1893), který se ve svých studiích z literární historie pokusil pojmut dějiny jako zákonitý přírodní proces, v němž jsou jednotlivosti výsledkem působení faktorů geografických, společenského prostředí i souhry dočasných vlivů, byl i historikem. Jeho *Les origines de la France contemporaine* (1876–1894), cyklus věnovaný vylíčení přípravy, průběhu i důsledků Velké francouzské revoluce, je však – vedle apologie starého režimu a zaujatého odsudku revoluce – při veškeré snaze o pochopení objektivních psychologických příčin revolučního hnutí jen mohutným pamfletem, vypovídajícím víc o mentalitě evropského měšťanstva sedmdesátých let než o revoluci samotné. U Ernesta Renana (1823–1892) ustoupilo vášnivé polemické zaujetí skeptickému a relativizujícímu pohledu na dějiny a smyslu pro jejich estetické hodnoty, a to i v jeho nejznámějším a nejbojovnějším díle *Vie de Jésus* (1863).

Díla typická pro zjednodušující pozitivistické chápání historického vývoje jako konfliktu velkých dějinných sil a neustálého zápasu osvěty s přežitky mytologického a teologického myšlení vznikla v anglosaském prostředí. Neměla sice kvality speciálních odborných historických studií a představovala spíš povšechné syntetické úvahy nad vlastními historickými fakty, ale pro vítězství liberální optimistické a laicizované představy o povaze myšlenkového vývoje lidstva zname-

nala mnoho. Vyjadřovala zřetelně sebevědomí a sebedůvěru měšťanstva, stojícího na vrcholu svého vlivu a své moci. Dílo **Johna Williama Drapera** (1811–1882) nazvané *History of the Intellectual Development of Europa* (1863) nebo **William Leckyho** (1838–1903) *History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe* (1865) charakterizovala tento myšlenkový postoj i dobové přesvědčení o možnosti chápat historii na základě myšlenkových konstrukcí přírodních věd. Nejdále v tomto podřízení historie přírodě šel **Henry Thomas Buckle** (1821–1862). Z jeho díla *History of Civilization in England* (1857–1861) vyšel jenom teoretický úvod, proklamující radikální rozchod s dosavadní historií a její vystřídání jakousi obměnou sociologického líčení, opřené především o statistické zpracování opakujících se jevů. Meze a bezvýhodnost filosoficko-pozitivistického pojetí historiografie se u Buckla ukázaly docela zřetelně.

Mimo filosofický pozitivismus, ale také stranou akademické historiografie pozitivismu filologického vznikala i během druhé poloviny 19. století izolovaná díla, jež za svou hodnotu nevděčí ani tak teoretickému programu nebo metodickému školení svých autorů, jako jejich pronikavému analytickému vidění a jejich tvárné schopnosti. To platí o standardním díle anglické historiografie od **Johna Richarda Greena** (1837–1833), vydaném poprvé pod názvem *Short History of the English People* (1874) a podávajícím po Humovi první syntézu anglických dějin; především to však platí o klasických dílech moderní historiografie a politické vědy, jež napsal **Alexis de Tocqueville** (1805–1859). Jsou hlubokou analýzou stavu a proměn moderní společnosti v nedávné historii a dovršují bezpečně poznání konstantních historických sil, ukrytých za změtí pomíjivých faktů, racionální prognózou pro budoucnost. To se týká jak Tocquevilova výkladu historické kontinuity v dějinách předrevoluční a revoluční Francie – *L'ancien régime et la Révolution* (1856) – tak jeho diagnózy společnosti a institucí buržoazního státu v *La démocratie en Amérique* (1835–1840).

Hlavní proud historiografie 19. století však představovalo akademické dějepisectví, soustředěné kolem vynikajících učitelů, kteří v nových institucích, v universitních seminářích, získali prostředek výchovy badatelů. Protože školení v těchto pracovních střediscích bylo přístupné i badatelům cizím a protože v souvislosti s těmito osobnostmi vznikaly dodnes existující odborné časopisy (*Historische Zeitschrift* roku 1859, *Revue Historique* roku 1876), byla dána možnost jak k vzniku diferencovaných proudů a škol historického bádání, tak k mezinárodní spolupráci. Svůj význam pro západoevropské i středo-

evropské dějepisectví si zachovávala universita v Göttingen, kde působil **Georg Waitz** (1813–1886). Významnější než jako původce precizních a těžkopádných specializovaných studií byl jako universitní učitel. V jeho semináři se učili vyspělé a jemné technice historické kritiky pramenů badatelé z mnoha evropských zemí, kteří potom silně ovlivnili bádání doma. To je případ göttingenských Collových kolegů, ve Švýcarsku působícího **Alfreda Sterna** (1846–1936) i iniciátora moderního historického studia ve Francii, **Gabriela Monoda** (1844–1912). Byl podobně jako Waitz a Coll autorem detailních pramenných studií, ne velkých syntéz, pro něž pozitivistická faktografie nevytvářela předpoklady. Právě odvrát pozitivistické historiografie od psaní úhrnných líčení velkých dějinných období a od kladení velkých problémů, zajímavějších i mimoodborné publikum, zbavoval historii zájmu veřejnosti. Vystavoval ji kritice jako samoučelné a neživé antikvářství. Tato kritika – domnělé nebo skutečné – neživotnosti historického bádání připravovala půdu zásadní metodologické diskuse na sklonku 19. století a ohlašovala konec hegemonie, kterou měla minulost a věda o ní v kultuře a mentalitě 19. století.

University však nebyly jedinými místy, kolem nichž se soustřeďovala profesionální vědecká práce a kde rostl kult historie, pěstované často pro poznání minulosti samotné. Byly jimi i badatelské ústavy speciálního zaměření jako starší *École des Chartes* nebo nová *École des Hautes Études* ve Francii, *Institut für österreichische Geschichtsforschung* ve Vídni, byly jimi archivy nebo nově organizovaná *Monumenta Germaniae historica*. Z nich vycházely podněty k detailní analytické práci, zejména k intenzivnímu rozvoji pomocných věd historických, na prvním místě diplomatiky a paleografie. S takovými studii a edicemi byla spojena i práce výjimečných historiků, kteří doplnili přesnost a exaktnost své mikroskopické analýzy narativních pramenů i diplomatického materiálu schopností zabývat se problémy zásadního rázu, ať se týkaly bádání ve vlastních pomocných vědách, nebo výkladu obecných historických jevů. Příkladem takových vědců jsou **Julius Ficker** (1826–1902) a **Theodor Sickel** (1826–1908). Dědil je protiklad v názoru na metodické východisko diplomatiky, ale spojovala je snaha položit základy k ní jako k samostatné historické vědě a vytvořit z ní disciplínu, posuzující hodnotu diplomatického materiálu jako historického pramene. Z pomocných věd historických vyšel i **Theodor Mommsen** (1817–1903). Práce, jež vydal po *Römische Geschichte* (1854–1856), ukázaly, jak pozitivistická snaha po heuristické úplnosti a po všestranném a hlubokém osvětlení všech dílčích problémů nedovoluje ani badateli schopné-

mu syntézy souhrnné historické líčení. Na Mommsenově díle se projevovalo i to, že pronikání aktuálních politických hledisek do historického myšlení není jen záležitostí studia novověkých dějin. Toto zpolitizování bylo zřetelné nejen v německém dějepisectví v druhé polovině 19. století, ale i v západoevropském; projevy toho konečně nechybějí ani v soudobé české historiografii.

Nejtypičtější reprezentanty mělo politické dějepisectví ovšem v Německu, jehož politický a ekonomický vzestup a sjednocování byly doprovázeny osobitou směsí liberalistické a nacionalistické ideologie. Tato historiografie navazovala souvisle na Droysena; přesto, že v Rankově důrazu na prvořadou úlohu státu v historii nacházela zdůvodnění pro své značně jednostranné pěstování politické historie, vzdalovala se od Rankova ideálu historické objektivity. Nezakrytě považovala dějepisectví za prostředek a dodavatele argumentů v politických zápasech. Dělo se to – mimo vlastní politickou činnost historiků – jednak formou historické publicistiky, jednak záměrným výkladem minulosti v perspektivě současnosti. Vlivný redaktor *Historische Zeitschrift* Heinrich Sybel (1817–1895) přešel také proto od mediévistiky k studiu současných dějin a k apologii druhé německé říše. Jeho *Geschichte der Revolutionszeit* (1853–1860) představuje protiklad k Micheletovi nejen protifrancouzskou averzí, ale i zásadním odporem k revolučnímu radikalismu a demokratismu, jak vznikl ze zážitku revoluce 1848. Na nejvyšší stupeň dospělo německé politické, liberalistické a nacionalistické dějepisectví u Heinricha Treitschka (1834–1896). Měnilo se místy v politickou rétoriku a v každém případě přejímalo část odpovědnosti za výchovu německé veřejnosti k málo snášenlivému nacionalismu a za rostoucí izolaci německého myšlení od ostatní Evropy. Přitom Treitschkovo vědecké dílo, především *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert* (1879–1894) dokazovalo jeho schopnost zvládnout vědecky i slovesně širokou historickou látku. Vázanost dějepisectví na stát a přímá nebo nepřímá apologie státu a řádu nebyla ovšem omezena jen na německé prostředí. Projevila se v dějepisectví velkých expanzivních států a pronikala i u dějepisců, kteří se s přímou angažovaností historiografie v denní politice neztotožňovali. Sergej Michajlovič Solovjev (1820–1879) se svou monumentální řadou *Istorija Rossii s drevnejšich vremen* (1851–1879) dokumentoval, že napětí mezi snahou vybudovat historiografii jako přísnou vědu a mezi jejím využíváním ke konkrétním politickým záměrům bylo obecným jevem. Přitom šlo o historika, jehož vystoupení znamenalo po Karamzinovi novou epochu a zahájení soustavného odborného studia pozitivistického typu.

Vliv právněhistorických koncepcí byl u Solovjeva nepopíratelný. Neutlumil však sklon k univerzálnosti a syntetičnosti historikova pohledu.

Ideologizace a dobová determinovanost historické vědy byla totiž zjevná i v tom proudu evropské historiografie druhé poloviny 19. století, který pokračoval v odborném bádání, nepodřizujícím se a priori politickým nebo filosofickým postulátům, který ovšem využíval podnětů, jež pozitivismus svým důrazem na exaktnost, empiričnost a disciplínu historickému bádání dával. Lze to zjistit v polemice proti Tainovu pojetí revoluce, jak ji podal Albert Sorel (1842–1906) ve velkém obrazu revoluce *L'Europe et la Révolution française* (1885–1904); lze to však sledovat i dříve v celém díle největšího francouzského pozitivistického historika Numy-Denise Fustela de Coulanges (1830–1889), pokračujícího v tradici vytvořené Guizotem a Tocquevillem. Jeho dvě základní díla jsou *Cité antique* (1864) a *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France* (1874). Druhá práce byla dobově příznačná tím, že proti mínění německých badatelů o rozhodujícím podílu germánského živlu na vzniku středověkých institucí a středověkého světa vůbec dokazovala kontinuitu římského prvku. Zásadní význam však mají obě jeho hlavní práce tím, že centrální místo, které zaujímal v historickém myšlení raného 19. století pod německým vlivem stát, v nich dostala společnost. Ze společnosti, tj. ze sociálních poměrů a kolektivní mentality, vyrůstají podle Fustela konkrétní instituce a společnost je zdrojem proměn společenského řádu a dějin vůbec.

Snaze po krajní nezaujaté objektivitě neodpovídal u francouzských pozitivistických historiků vždy stupeň jejich znalosti metody historické kritiky. Ta byla příkladná u německých historiků, kteří ovšem stáli před problémem, jak s touto odborností uvést v soulad působení ideologických vlivů. Nešlo jen o politizaci historiografie u liberálních dějepisců, ale také o její konfrontaci s myšlením náboženským. Tento problém byl naléhavý tam, kde vznikala snaha vybudovat církevní historii nezávisle na dogmatickém podání a na teologické interpretaci dějin. Do vývoje poznání reformační a protireformační doby zasáhli výrazně katolicky orientovaní dějepisci Ignaz Döllinger (1799–1890) a hlavně Johannes Janssen (1829–1891). Jeho *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgange des Mittelalters* (1876–1888) je příznačná nejen konfesionálním zaujetím, ale také pozorností věnovanou vyličení projevů každodenního života.

V analogii k poměrům francouzským a na rozdíl od situace v Německu mohl opožděný nástup filologicko-pozitivistické historiogra-

fie znamenat určitou výhodu v Anglii. Rozkvět této historiografie v době politizace historického myšlení bránil totiž proměně dějepisectví v politické traktáty. Avšak poměrně brzy se nejen rozvinuly metodické podněty přinesené původně z Německa, ale také zapůsobil vliv anglického politického prostředí. U Williama Stubbse (1825–1901), jehož hlavním dílem byla *Constitutional History of England* (1874–1878), šlo o těsnou aplikaci německé metody kritické analýzy a zásad Waitzových. Edward Augustus Freeman (1823–1892) se věnoval dějinám vrcholného středověku – *History of the Norman Conquest of England* (1867–1879) – a zosobňoval vyšší stupeň na cestě k samostatnosti a zodbornění historického bádání v Anglii, ale také jeho příliš těsné spojení s politikou jako ideovým východiskem a hlavním tématem historie.

Zatímco v zemích s dlouhou tradicí historického a politického myšlení a s řádně organizovaným historickým bádáním se postupně ukazovaly konečné hranice možností historiografie, orientované po metodické stránce k filologické kritice pramenů a po obsahové stránce k politickým dějinám, znamenalo ve střední, jižní a východní Evropě zdůrazňování přísných zásad bádání soustředěného na konkrétní empirické fakty, zejména z dějin státu a práva, nepochybný pokrok proti poměrům z počátku 19. století. V Rusku byl tento pokrok spjat mezi jiným s dílem Borise Nikolajeviče Čičerina (1828–1904), právního historika se značným filosofickým rozhledem a se zájmem srovnávacím, umožňujícím mu uvažovat o postavení Ruska a ruských dějin v širokém rámci evropském. V Polsku se ukázala důležitá koexistence a konkurence několika pedagogických a badatelských center. Z jejich součinnosti vznikal přes rozdělení národa a země do tří cizích státních celků sjednocující obraz národních dějin. Z vůdčích osobností těchto škol dospěl v tomto směru nejdále Michal Bobrzyński (1849–1935), autor příručky *Dzieje Polski w zarysie* (1879). V Itálii je analogický mezník ve vývoji historické vědy směrem k přísné odbornosti svázán s Pasqualem Villarim (1827–1917).

České vědecké prostředí mělo styky s novými směry bádání, zejména s göttingenskými ústavu. Ani politizace se nemohla vyhnout historické vědě při poměrech vládnoucích v české společnosti a politice v druhé polovině 19. století. Avšak právě mimořádná kulturní a politická situace v našich zemích po roce 1848 a zavazující vliv díla a osobnosti Palackého působily, že se české dějepisectví vyrovnávalo s criticismem a metodickým rigorismem evropského dějepisectví druhé poloviny 19. století s nepochybným časovým odstupem.

2. Společenské a organizační podmínky českého dějepisectví v době státoprávního boje

DRUHÁ POLOVINA 19. STOLETÍ od šedesátých let asi do polovice let osmdesátých představuje ve vývoji české historiografie přechodné období, které spojuje vyspělé obrozené dějepisectví Palackého generace s nástupem pozitivisticky orientované historické vědy, jak se v soulase s osamostatněním celého českého vědeckého života projevuje intenzivně navenek i uvnitř po rozdělení pražské univerzity na českou a německou a v bojích o pravost Královédvorského a Zelenohorského rukopisu. V tomto mezidobí, v němž je daleko více než v obdobích předchozích patrna účast trojí generace na historické práci, vychází české dějepisectví z historického programu Palackého. Uskutečňuje jeho podněty a plány, třebaže se občas také ozve nesouhlas s jeho základní koncepcí českých dějin. V průběhu absolutismu padesátých let se postupně zformovala také konzervativní skupina dějepisců, přiklánějící se na stranu církevní a státní autority a respektující danou realitu habsburského mocnářství, nicméně i ona přijímá faktografický obraz české minulosti, jak jej vytvořil veliký český klasik. Palacký jako uznávaná vědecká a národní autorita dotváří v tomto období své životní historické dílo, jeho přími i nepřímí žáci a spolupracovníci v něm pokračují, doplňují ho a obhajují, snaží se na základě nových pramenů především objasnit vývoj pozdější české reformace až do jejího neblahého pádu, pochopit jeho příčiny a postihnout jeho důsledky pro další národní osud. Do tohoto širokého programu, který v detailní práci mohl využít řady významných pramenných edičních podniků, včleňovala se i nejmladší, začínající historická generace, která své zásadní slovo a nové metodické a názorové zaměření mohla plně proslovit až v závěrečných desetiletích století.

Tok české historiografie není sice jednohlasý a uniformní, uplatňují se v něm souhlasně s obecnou situací českého politického a sociálního myšlení zřetelně dva ne zcela vyhraněné proudy, liberální a konzervativní, představované na jedné straně Antonínem Gindelym a na straně druhé Václavem Vladivojem Tomkem a v určitém smyslu smiřované Josefem Kalouskem. Kontradikce a diskuse se však neprojevuje ani tak uvnitř české historiografie mezi oběma proudy, jako daleko polemičtěji navenek v obraně české minulosti proti kritickým stanoviskům a nacionálně zbarveným útokům ně-

1. *Evropské dějepisectví na přelomu století*

Z VÝKLADU O ČESKÉM DĚJEPISECTVÍ na konci 19. století vyplývá, že nepředstavovalo přímou obdobu k situaci v evropské historiografii té doby. U nás znamená etapa spjatá s působením především Gollovým počátek nového pojetí a praxe historické vědy. Tenkrát se vytvořily metodické i institucionální základy moderního bádání, na kterých stojí české – a v přiměřené míře i slovenské – dějepisectví dodnes, i když se metodická základna, ideologická náplň i společenská funkce změnila do základů. V Gollově éře šlo o přijetí, adaptaci a rozvíjení těch teoretických zásad a praktických postupů, které byly vlastní evropské vyspělé historiografii od první poloviny 19. století a na nichž nic nezměnilo změny v ideovém zaměření historického myšlení od osvícenství přes romantismus k pozitivismu. K tomuto vybudování české moderní historiografie jako odborné univerzitní disciplíny řídící se souborem kodifikovaných metod došlo u nás přibližně ve stejné době jako ve více evropských zemích. Byla to však doba, kdy se někde už ukazovalo, že možnosti historiografie, chápané v podstatě jako technika zjišťování objektivních a v pramenech dosvědčených historických faktů a jako způsob jejich spojování do kauzálního řetězu, jsou vyčerpány. Zvláště v posledním desetiletí 19. století bylo zjevné, že tímto postupem sice historiografie dospěla k zjištění jednotlivých minulých skutečností, že však nevylicila dějiny jako člověkem poznávanou a znovuprožívanou minulost jeho samého i společnosti jako jev, který se nedá cele vyčerpat reprodukcí údajů obsažených v pramenech.

U nás se takové poznání a taková skepse vůči zformalizované historiografii ještě v historickém myšlení neprojevily a naopak nastávala doba rozkvětu pozitivního bádání. Přes takový nesoulad mezi periodizací české a evropské historiografie se však české dějepisectví neocitalo na vedlejší koleji. Jednak proto ne, že podobně a současně jako u nás se plně uplatňovalo empirické historické bádání i jinde v Evropě. Skepse o poznávacích možnostech tradiční metody historiografie se hlásila jen v avantgardních špičkách soudobého dějepisectví. Kromě toho byla víc problémem teoretického uvažování než

historické praxe. Součástí evropského dějepisectví zůstávala česká historiografie dále i proto, že zanedlouho, na počátku 20. století, se octl před analogickými problémy jako nejpokročilejší evropská historická věda, před úvahami a diskusemi o povaze a smyslu historie a historického poznání pro život, o jejích dalších možnostech. Konečně je shoda v tom, že se u nás i v cizině oblažoval různými projevy počátek konce jedné velké etapy evropského kulturního vývoje.

Příznaky přelomu a přechodu se množily i v jiných oblastech kultury, nejzřetelněji ve filosofii a umění. Z odstupu, který nám poskytuje naše současná doba, zjišťujeme, že konec století nepřinesl jen přechodné rozkolísání tradičních hodnot a jistot vytvořených v měšťanské kultuře během 19. století, ale že byl uzavřením vývoje mnoha staletí, koncem starého kulturního řádu. Protiklad, který dělí současnou literaturu, výtvarné umění a hudbu od forem, v nichž se vyvíjely do konce 19. století, vyjadřuje naprosto zřetelně tuto zásadní proměnu nejpodstatnějších principů v pojmání skutečnosti a v jejím vyjádření. Ekonomové, sociologové a historikové techniky dospívají dnes k názoru, že počátky tzv. vědeckotechnické revoluce, která dává soudobé industriální společnosti naprosto novou podobu, je třeba hledat na přelomu 19. a 20. století. Příčinou těchto nápadných změn v tvářnosti kultury a civilizace byla hluboká přeměna struktury evropské společnosti. Vývoj klasického liberalistického kapitalismu byl uzavřen. Evropská buržoazie, jež ekonomicky a politicky ovládla svět, stála tváří v tvář organizujícím se masám dělnictva, jež se stalo konstantním a čím dál vlivnějším činitelem ve společenském, politickém a postupně i kulturním vývoji moderní společnosti.

Změněná realita světa techniky využívající objevů přírodních věd a světa nových společenských sil a jejich konfliktů nacházela výraz a výklad v kulturní tvorbě, která musela mít přirozeně naprosto jinou podobu než kultura tradiční společnosti. Ani dějepisectví se nemohlo vyhnout uvažování o tom, nakolik je jako věda, jejíž prostředky vyrůstají z principů kanonizovaných na počátku novověké vědy, schopna pochopit a vyjádřit skutečnost tak naprosto novou. Velký kritik dobové kultury, Friedrich Nietzsche, dospěl k nejradikálnějšímu názoru, že historie, zvláště ta nejobornější, je životu přímo škodlivá: registruje totiž všechno bez rozlišení hodnoty věci a událostí, tím všechno relativizuje, obrací člověka k fiktivnímu, protože minulému světu a vyčerpává tak energii potřebnou k životu a přítomnosti. Nietzscheův názor byl jedním z prvních hlasů, které se od té doby až do přítomnosti ozývají a které znamenají kritiku historismu jako podřizování přítomnosti hlediskům posvěceným

historií. Tímto historismem vynikala i česká vzdělanost v 19. století. Kulturní diferenciaci v české vzdělanosti konce století, jejíž součástí byl rukopisný boj, byla i obranou proti negativním důsledkům hegemonie historismu 19. století.

Snaha o rozšiřování historikova pohledu na nové okruhy historických faktů jako předpokladu k vytvoření metod adekvátních výkladu nové sociální skutečnosti se ukazovala i v té větvi evropské historiografie, do níž patřilo české dějepisectví. Nerozhodovalo, že v této tradiční linii zatím nešlo o vytváření nového dějepisectví, ale o plné uplatnění zásad kritické, vědecké historiografie pozitivistického typu.

Tyto zásady byly v klasické podobě kodifikovány ve dvou příručkách. Ernst Bernheim vydal *Lehrbuch der historischen Methode* (1889); protějškem této knihy byla na evropském západě práce Charlese V. Langloise a Charlese Seignobose *Introduction aux études historiques* (1897). Dobová historiografie však neformulovala jenom své teoretické zásady, ale shrnovala také výsledky vědění celého 19. století. Nastala doba velkých historických kompendií. Protože historické bádání se stále více specializovalo, vznikaly syntézy velkých epoch vytvořené ze zorného úhlu jednoho badatele už jen výjimečně. Takovou výjimkou bylo dílo Eduarda Meyera (1855–1930) *Geschichte des Altertums* (1883–1902). Je významné pro historické myšlení tím, že dějiny starého světa byly v něm vyloženy na základě mimořádné erudice z univerzálního hlediska: klasický starověk řecký a římský v nich nebyl pojat jako izolovaný, nehistorický jev, ale jako logické dějství tisíciletých starověkých dějin a jejich souvislostí. Nad syntetickými pracemi jednotlivců nabývala převaha kolektivní díla. Jednotné syntetické pojetí v nich ustupovalo strážlivě věcnému a vyčerpávajícímu podání co největšího souboru exaktních faktů. Nejnáročnější formou takových bilancí historického studia byly světové dějiny. V této době je charakteristicky zastupovala *Allgemeine Geschichte* (1879–1893), redigovaná Wilhelmem Onckenem a *Histoire générale du IVe siècle à nos jours* (1893–1901), vydávaná Ernestem Lavisseem a Alfredem Rambaudem. Od konce minulého století se vydávání obdobných knižních cyklů, věnovaných buď světovým dějinám v úhrnu nebo velkým epochám, stalo pravidlem a počátkem komercializace historické produkce.

Při vzniku jednoho z těchto souborů, *The Cambridge Modern History*, byl iniciátorem John Acton (1834–1902). Vedle založení časopisu *The English Historical Review* (1896), vedle činnosti organizační a vedle díla esejistického ho sblížovala s Gollem ještě jiná podobnost.

I jemu připadlo, aby v těsném kontaktu s německou historickou vědou definitivně zpevnil v Anglii nadvládu kritického systematického bádání založeného na analýze pramenů nad úzce spisovatelským a pragmaticky utilitárním pojetím historiografie, jež mělo v Anglii silnou tradici. V této době ji představoval znalec anglické reformace Anthony Froude (1818–1894); ani u něho nebyla bohatá heuristika a erudice doprovázena odpovídající mírou odborné kritičnosti.

Metodicky prováděné kritické studium otevřelo po Actonovi plně možnosti k soustavnému a k objektivnosti směřujícímu poznání základních faktů anglických dějin, především dějin státu a jeho institucí. Postupný přesun pozornosti na souvislosti mezi vývojem právních zařízení a mezi strukturou středověké společnosti přinesl impulsy k vědeckému studiu agrárních dějin a v dalších důsledcích k obecnému rozšiřování horizontu historiografie. Konflikt, který vznikl mezi stoupenci Stubbsova názoru o rozhodujícím podílu starých germánských řádů na vývoji anglické středověké společnosti a mezi romanisty, kritizujícími tyto zbytky romantického pojmání počátků anglických dějin a zdůrazňujícími rozhodující vliv institucí římských, byl počátkem metodologických pokroků. Po Fredericku Seebohmovi (1833–1912), hlavním reprezentantu romantického pojetí a autoru příkladné práce *The English Village Community* (1883), přispěl k prohloubení historického poznání Frederick William Maitland (1850–1906), který shrnul svoje názory nejcelistvěji v *History of English Law up to the Time of Edward I* (1895). Dokazoval přesvědčivě, že historický vývoj není jen konkretizací teorií a norem a zákonů, ale dílem souhry empirických činitelů, nevyložitelných z jednoho abstraktního principu. V historické metodologii tomu odpovídal názor, že historická věda je především všestranným poznáním historických faktů v jejich empirické podobě a v jejich mnohostranných souvislostech, že tedy není dedukcí z obecných teoretických pouček. Takovému inzulárnímu empirismu, skeptickému vůči jednostranným spekulacím, odpovídalo studium středověkých hospodářských a sociálních dějin, k nimž se v britských archivech zachovala hojnost obsažných pramenů. Souběžně s Maitlandem a se stejným, ještě zjemnějším metodickým zaměřením se mu věnoval Paul Vinogradov (1854–1925). Jeho dílo bylo mezi jiným spojnicí mezi anglickou historiografií, v níž se velkým podílem účastnili historikové ruského původu, a mezi ruským – později sovětským – přínosem k poznání anglických dějin.

Podobná vývojová tendence jako v anglické vědě se projevovala i v historiografii jiných národů – totiž postupný přesun z politické historie přes dějiny institucí k dějinám společnosti a hospodářství. To

nutně vedlo k hledání metod, které by umožňovaly postižení rozhodujícího vlivu těchto skutečností v dějinách. V Rusku vyjadřovalo tento postupný rozchod s historiografií jednostranně opřenu o politické události dílo tří historiků. Maxim Maximovič Kovalevskij (1851–1916) byl historikem počátků organizované státní společnosti. Metodicky vycházel při zdůvodňování názoru, že sociální poměry jsou východiskem vzniku právního řádu, z přesvědčení o prvořadě úloze demografického činitele. U Nikolaje Ivanoviče Karejeva (1850–1931) předcházela pracím o francouzské revoluci studia z novověké agrární historie. Jeho sociologický výklad dějin byl doprovázen postupně vzrůstajícím odporem proti jejich materialistické interpretaci. Oba historikové připravovali dráhu Klučevskému. V jeho díle, patřícím svým těžištěm do počátku 20. století, přinesla silná sociologická orientace ruské vědy své největší výsledky. Přes rozdílný a většinou odmítavý postoj takto orientovaných historiků k marxistické ideologii byl tento nový směr nemyslitelný bez vlivu marxismu. Jeho působení i reakce na něj byly příčinou, proč se ruské dějepisectví stávalo jedním z ohnišek nového historického směřování.

V polské vědě nebyla tendence k obohacení historické metodologie zásadami jiných věd tak silná. Avšak přesto, že její diferenciaci byla stále způsobována především rozdílným chápáním úlohy historiografie v soudobých bojích společenských, politických a ideových, ukazovalo se, že překonává dřívější výlučné zaměření na dějiny politiky; ustupovalo zřeteli ke studiu skladby společnosti, zejména národní. Právě toto poznání totiž ukazovalo lepší možnosti zživotnění historických studií. Zatím co medievista Stanislaw Smolka (1854–1924) reprezentoval konzervativní křídlo historiografie po stránce společenské i metodické, byl Władysław Smoleński (1851–1926), autor syntézy *Dzieje narodu polskiego* (1897–1898) a badatel v dějinách pozdního novověku, stoupencem liberálních proudů. Práce Oswalda Balzera (1858–1933), věnované stejně středověku jako dějinám moderním, otvíraly nové dráhy tím, jak ukazoval plodnost pohledu právní historie přihlížející k ekonomickým a společenským vztahům. To byl svým způsobem i případ dějepisectví italského, reprezentovaného v tomto období Carlo Cipollou (1854–1917). V Německu, kde setrvačnost a autorita tradiční historické metody byla největší, neubránila se dokonce sama právní historie rozšiřování svého zorného úhlu na fakty mimo vlastní právní vývoj, například v díle Heinricha Brunnera (1840–1915).

Kritika jednostranné orientace historiografie na fakty z dějin politických a právních a kritika odmítavého poměru tradiční historio-

grafie k uznání historičnosti hromadných sociálních a ekonomických faktů a k respektování pravidelnosti nebo dokonce zákonitosti v dějinách se týkala především německé vědy. Proto připadlo vyspělému německému teoretickému myšlení, aby objasnilo noetickou základnu, na které se historická věda vyvíjela od počátku 19. století, kdy se stala především analýzou individualizovaných faktů doložených v písemných pramenech. Filozofové **Wilhelm Windelband** (1848–1915) a jeho žák **Heinrich Rickert** (1863–1936) se v opozici zejména proti pozitivistickému přenášení přírodovědných a sociologických metod do historického bádání postavili na stanovisko, že metody věd humanitních a přírodních jsou v zásadě protikladné. Za vlastní smysl historického poznání považovali vystižení individuálních, neopakovatelných, nekvantifikovatelných skutečností; soudili, že při tomto poznání připadá – vedle tradičních historických metod – významná role porozumění a večitění. Podíl racionalizované intuice a introspekce při pochopení dějin jako díla především ducha zvlášť vyzvedl **Wilhelm Dilthey** (1833–1911), a to nejen v teoretických úvahách, ale i v pronikavých a výmluvných analýzách evropského kulturního, zvláště filosofického vývoje od novověku.

Už v době této diskuse o podstatě historického poznání a specičnosti jeho metod bylo zjevné, že názor o historii jako metodě analýzy jedinečných historických faktů nepřevoditelných v zásadě na žádný obecný princip není v praxi soudobé historiografie plně respektován. Diskuse jen manifestovala, že na přelomu století ve světovém dějepisectví vedle sebe trvají nejprotichůdnější směry historického bádání a myšlení. Některé z nich byly pokračováním koncepcí existujících odedávna, jiné vycházely z konfrontace dějepisectví s novou situací v evropské společnosti, kultuře, vědě.

Podnětem k přehodnocování dosavadních metodologických principů byla především nutnost přijmout jako objekt historického poznání skutečnosti, které tradiční historiografie za historické nepokládala, jejichž základní význam pro existenci společnosti však přítomná doba odhalila. Ekonomická expanze evropské buržoazie těžící z pokroků techniky a přírodovědy posunovala do ohniska historického zájmu analogické jevy v minulosti. Hospodářské dějiny, vznikající jako specializovaná historická disciplína, objevovaly v dějinách skutečnosti, které politicky orientované dějepisectví nevnímalo. Realita velkých společenských hnutí, zejména akcí dělnictva, zase budila vnímavost pro existenci sociálních hnutí v dějinách starověkých a středověkých. Tyto náběhy k vytvoření sociální historie, vyvíjející se v těsné souvislosti s hospodářskou historií, byly podporovány tenden-

cí buržoazní historiografie neponechávat interpretaci sociální skutečnosti marxismu. Marxismus sice nemohl dosud pronikat na oficiální badatelské instituce a nepodal zatím odborná díla opřená o pramenné bádání. Byl spíš jen interpretací dějinného procesu na základě faktů snesených starším bádáním, ne výsledkem původní erudice. Vykonal však nezanedbatelný vliv na koncepci historiografie oficiální. Způsobil také mnoho, že dosavadní hegemonie studia středověkých a starověkých dějin slábla a že studium novověkých dějin nabývalo na objemu i na úrovni. Proti marxismu, vykládajícímu minulost a vyvozujícímu z jejího poznání závěry pro politickou praxi, musela historiografie ztotožňující se názorově a politicky se světem evropské buržoazie podat vlastní pojetí. Musela zdůvodňovat existenci měšťanstva a vyvracet premisy, ze kterých marxismus vycházel při svém přesvědčení o nastávajícím konci kapitalismu.

Druhý okruh faktů, jehož historičnost a význam pro poznání povahy člověka a společnosti v dějinách byl stále zřejmější, byla kultura. Na konci století se stala samostatnou sférou lidské tvořivosti s významným působením ekonomickým a byla citlivým ukazatelem proměn nejen mentality, ale stavu společnosti vůbec. Postřeh o této symptomatickosti kultury byl aplikován i na poznání minulých dob, a to vznikající kulturní historií. Situace této nové historické disciplíny byla o to snadnější, že v ní mohly být přejaty zásady tradiční historické metody; ta také sloužila k analýze jedinečných historických faktů a vycházela z názoru o dějinách jako skutečnosti především duchovní. Zejména duchovědná hlediska Diltheyova byla spojnicí mezi historismem raného 19. století a kulturní historií. V dalším vývoji se však ukázalo, že mnohem větší možnosti měl dějepis hospodářský a sociální. Z podnětů kulturní historie došlo k zhistorizování a nebývalému zvědečtění studia dějin umění, jak bylo dílem vídeňské školy, jmenovitě **Maxe Dvořáka** (1874–1921). V jeho pojetí se stalo umění integrální součástí dějin a nejjasnějším ztělesněním hlavních duchovních principů, které dějinami vládou.

Největší díla kulturní historie 19. století nevznikla tam, kde se historici jako **Eberhard Gothein** (1853–1923) snažili vložit do svého historického líčení co největší počet charakteristických faktů ze všech oblastí života soukromého i veřejného. Jejich napsání bylo podmíněno takřka uměleckou schopností vniknout do podstaty minulého života a zkonkretizovat toto poznání v obrazech, symbolech a typech. Tento intuitivní a imaginativní přístup k historickým faktům nepředpokládal úplnou heuristiku a akribii při zvládnutí pramenného materiálu. Závisel především na genialitě historika v pod-

statě nevázaného striktní metodou. Tím ovšem nebezpečně hověl rétorickému a popisnému diletantismu. V případě **Jacoba Burckhardta** (1818–1897) umožnil však tento postup mimořádně ostré a názorné průhledy do hloubek velkých dějinných proudů a jedinečné vystižení člověka v krizích doprovázejících předěly historických epoch. Vedle svého nejproslulejšího díla *Kultur der Renaissance in Italien* (1860) se Burckhardt zabýval myšlenkovým světem řeckého starověku a přechodu ke středověku. Úvahy filosofujícího historika, *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (1905), dosvědčují, jak se u velkého historika proměňuje vyrovnávání s minulostí v poznání přítomného světa a v odhad příštího vývoje. Tato kniha zahajuje řadu úvah, ve kterých dějepisectví vyjadřovalo počínaje koncem 19. století svůj skeptický a nakonec hluboce pesimistický názor na budoucnost evropské civilizace. Byly důkazem, že se optimistický patos historického myšlení 19. století vyčerpal.

Pojetí historiografie jako intuitivního poznání projevů lidského ducha neposkytovalo historiografii jako vědě mnoho vývojových možností. Bylo příliš vázáno na individuální a neopakovatelné dispozice svých stoupců. Do vývoje historického institucionálního bádání naproti tomu zasáhly pronikavě podněty, které do historiografie vnesl **Karl Lamprecht** (1856–1915). Jeho pokus oprít historiografii důsledně o pozitivistickou kolektivistickou koncepci společenského vývoje byl popudem k vystoupení filosofů; ti, zejména zmínění Windelband a Rickert, vyjádřili metodický protiklad mezi ideografickými, individualizujícími, popisnými vědami duchovými, humanitními a mezi nomotetickými, generalizujícími a o formulování obecných zákonů usilujícími vědami přírodními. Pozitivní stránkou Lamprechtových zásadních vystoupení a jeho polemik proti stoupcům jednostranně politické a duchovědné německé historiografie bylo jeho velkoryse založené dílo *Deutsche Geschichte* (1891–1909). Stalo se pro své metodické nedostatky objektem nelítostné kritiky specialistů. Přísluší mu však zásluha, že bylo prvním velkým pokusem, v němž se historik snažil utřídit a interpretovat pro účely historického souvislého líčení typické, hromadné, opakující se, obecné, a tedy kvantifikovatelné jevy, z nichž se skládá totalita společenské existence.

Lamprecht ve své snaze postavit historické studium na domněle exaktní základnu vylučoval nakonec tradiční, jedinečné historické fakty z dějin a nahrazoval je analýzou statisticky tříděných hromadných fenoménů. Tato jednostrannost byla jen jedním ze způsobů, jak se německá historiografie otevírala poznání faktů z oblasti hospodář-

ské a sociální. Na starších základech, které kladli v minulých obdobích **Georg Ludwig Maurer** (1790–1872) a **Wilhelm Georg Friedrich Roscher** (1817–1894), vznikla díla hospodářských historiků. Často přistupovali ke studiu hospodářských dějin ze stanoviska politické ekonomie a snažili se o vypracování univerzálně platného schématu ekonomického vývoje v minulosti a o typologické zvládnutí dílčích faktů, které snášelo detailní historické bádání. Nejdále šel v této schematizaci **Karl Bücher** (1847–1905) svou teorií stupňů hospodářského vývoje. Spojovala se v ní historická erudice se školením národohospodářským a se sklonem k abstraktní spekulaci ovlivněné soudobou sociologií. I vlivný učitel a organizátor **Gustav Schmoller** (1838–1917) slučoval ve své práci solidní historické školení s hledisky národohospodářské vědy. Jeho hlavní dílo – *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre* (1900–1904) – ho ukazuje jako vůdčího reprezentanta německé historické školy v politické ekonomii. Kromě toho, že podstatně přispěl k poznání středověkých sociálních a hospodářských poměrů, sledoval historický vznik moderní ekonomiky v jejím národním a státním teritoriálním vymezení a v celospolečenském působení. **Georg Below** (1858–1927) byl ve sporech vyvolaných Lamprechtovým náročným pokusem nejvášnivějším obráncem individualizující metody německé historické školy. Ostře kritizoval snahy obohatit historické bádání o metody zobecňujících sociálních věd a odmítal přiznat v historickém výkladu větší podíl faktům sociálním a ekonomickým. Orientaci historiografie k právní vědě ukazují i jeho spisy, například *Territorium und Stadt* (1900).

Tyto metodicky různě založené práce z hospodářských dějin měly v první řadě vyložit historické působení těch skutečností, o jejichž významu pro bytí člověka a společnosti podávala moderní doba stále více důkazů. Vedle toho však měly i neutralizovat vliv marxismu. Ten jako teorie a filosofie dějin začal být na sklonku století doplňován aplikací obecných zásad na studium konkrétních a speciálních problémů. Vzorem těchto analýz zůstávaly na dlouhou dobu některé práce **Karla Marxe**, v nichž se spojovala schopnost abstraktního rozboru s živým líčením, zejména v *Osmnáctém brumairu Ludvíka Bonaparta* (1852). Nejvýznamnější díla pomarxovské historiografie napsal v této době **Franz Mehring** (1846–1919). Jeho spisy, jako *Lessingslegende* (1893) se samozřejmě rozcházely metodicky i hodnocením s německou oficiální historiografií. Osobitým a dlouho nedoceňovaným myslitelem byl **Antonio Labriola** (1843–1904). Zvláště v jeho *Saggi sulla concezione materialistica della storia* (1895–1898) byla kritika filosofických základů pozitivistického myš-

lení o dějinách, souběžná s odhalováním vulgarizujících tendencí v marxismu. Přesto, že se marxismus nemohl prokázat velkou řadou odborných historických děl opřených o původní heuristiku a erudici, přitahoval stále silněji. V období specializace historických disciplín, zabřednutí historiografie do detailního zkoumání izolovaných a akademických problémů, v době, kdy historická věda rozkládala obraz historické skutečnosti do nekonečného množství dílčích aspektů, v epoše vědomého distancování historické vědy od soudobého života, nabízel marxismus jednotný výklad historické skutečnosti. Všechna mnohotvárnost projevů společenského bytí v něm byla podřízena interpretaci, jejímž základem byl materialistický výklad historické skutečnosti, jednotné přes složitý vztah mezi ekonomickou základnou a institucionální i ideologickou nadstavbou. Dialektická metoda chápání vztahu výrobních sil a poměrů umožňovala vidět historický vývoj jako zákonitý, i když ne lineární proces a vykládat jevy, pro něž neměla pozitivistická historiografie vysvětlení a jež byla ve svém skepticizmu a agnosticizmu schopna jen popisovat. Historie tak dostávala v očích rozkolísaného moderního specializovaného člověka jednotný a aktuální smysl. Toto sepětí historického zřetele s potřebami aktuální politiky i prolínání postupů empirické sociologické analýzy a historických metod se ukazuje v nejvýznamnějším díle, jež marxismus ve společenských vědách v té době vytvořil. I když oficiální historiografie konce 19. století konečnou brala na vědomí, analyzovala i vykládala stejné množství faktů ze stejného množství okruhů historické reality jako marxismus, lišila se od něho tím, že odmítala spojovat dílčí poznatky filosofickým výkladem ve smysluplný celek a vidět v nich odraz jednoho základního dějinného principu. Akademická historiografie kladla fakty vedle sebe a ponechávala domýšlení jejich souvislostí jiným kulturním disciplínám. I když přesvědčovala o svých odborných kvalitách, vzbuzovala pochybnosti o smyslu historie pro život. To byl z velké části i případ českého dějepisectví z konce 19. století.

2. Podmínky rozvoje českého dějepisectví

SITUACE ČESKÉ SPOLEČNOSTI a české vzdělanosti byla na konci 19. století, konkrétně od počátku osmdesátých let, taková, že české dějepisectví mohlo reagovat na základní tendence evropského historického myšlení. Bylo přinejmenším schopno zaujmout stano-

visko k těm proudům, jež znamenaly kritiku dosavadního pojetí minulosti a rozchod s dědictvím historiografie počátku 19. století. V českém prostředí existovala rozvinutá buržoazní společnost v jedné z ekonomicky nejvyspělejších oblastí střední Evropy. Myšlenky, zrcadlící krize a rozpory průmyslové společnosti, nacházely v Čechách ohlas. Protože však šlo o společnost, která ještě nedospěla do svých posledních vývojových stadií, a protože nebyl všestranně zajištěn její vývoj právě jako národní společnosti, nedošlo české historické myšlení a česká historická věda ke krajně skeptickým závěrům o historii, k nimž dospěla nejpokročilejší evropská historiografie a její filosofie. Pochybnost o dosavadní praxi a výhrady proti dosavadnímu chápání úlohy dějin a dějepisectví se však ohlašovaly.

Česká historická věda tak byla součástí proudu, který procházel celou českou kulturou. Zejména česká literatura od devadesátých let signalizovala novou fázi vývoje českého myšlení. Kriticismus, realismus a úsilí o překonání úzce národní izolace nebyly bez předchůdců. Na konci století se však tyto snahy staly programem. Česká kultura se měla podle nejnáročnějších představ vymanit z obzoru výlučně nacionálních zájmů a měřítek. Měla odpovídat svým obsahem a stylem nové skutečnosti, vyjadřovat složitou sociální skutečnost moderní doby a problémy moderního individua. Byl to náročný úkol. Realitu konce 19. století vytvářely nebyvalé pokroky výroby a vědy; společenská situace byla naprosto změněná existencí a aktivitou mas dělnictva a byla nesrovnatelná s poměry danými na počátku naší novodobé národní existence. Proto se množily úvahy o nutnosti revidovat kulturní hodnoty, které byly vytvořeny během uplynulého století jako výraz kolektivních národních snah a jako prostředek pomáhající k orientaci ve skutečnosti. Tato vlna kriticismu měla svoje nejvýraznější představitele mezi literárními kritiky devadesátých let. Jejich činnost však byla ve svých nejobecnějších principech kritikou samotných základů, na nichž dobová společnost vyrůstala. Ověřování ideových hodnot znamenalo kritické vyrovnávání se starším kulturním dědictvím. Z hlediska těch, kdo byli spjati se staršími vývojovými fázemi národní kultury, to budilo dojem obrazoborectví, popření dosavadních tradic, nihilismus.

V dějepisectví k naprostému zvratu a k zásadnímu přehodnocování hodnot nedošlo. Důvodem nebyla nevšímavost historiků k dobovým problémům společnosti a jedince. Stabilizujícím faktorem byla jednak větší vývojová kontinuita vědy, nevystavené takovým nárazům jako umění, ale především fakt, že pro českou vědu a speciálně historiografii nastalo teprve v osmdesátých letech období, kdy